

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 29 (2012)

Πολιτική και εκπαίδευση

Θάνος Λίποβατς, Η απατηλή σαγήνη και η διαβρωτική βία του κακού

Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσης

doi: [10.12681/sas.878](https://doi.org/10.12681/sas.878)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κύρτσης Α.-Α. (2015). Θάνος Λίποβατς, Η απατηλή σαγήνη και η διαβρωτική βία του κακού. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 29, 198–203. <https://doi.org/10.12681/sas.878>

αποτελεί σημαντική συνεισφορά στη συζήτηση για απολύτως τρέχοντα θέματα τα οποία φαίνεται να επιφέρουν ριζικές αλλαγές στο πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας.

Χρύσανθος Δημ. Τάσσης

Θάνος Λίποβατς, *Η απατηλή σαγήνη και η διαβρωτική βία του κακού*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2012, σελίδες 492

Το τελευταίο βιβλίο του Θάνου Λίποβατς, του σημαντικότερου εκπροσώπου της ψυχαναλυτικής κατεύθυνσης της πολιτικής θεωρίας στην Ελλάδα, κλείνει με μια δεοντολογική πρόταση: *Τα υποκείμενα όμως πρέπει να έχουν εμπιστοσύνη στον κόσμο, παρά την περατότητα και την έλλειψη που εκείνος ενέχει.* Η κατακλείδα αυτή τονίζει τις δυνατότητες του ανθρώπινου πνεύματος μπροστά στην αντιφατικότητα των πραγμάτων. Παραπέμπει όμως συγχρόνως και στην αντίθετη κατάσταση: στην αδυναμία που κυριαρχεί όταν η δυσφορία και ο φόβος που μπορεί να εμπνεύσει η αντιφατικότητα των πραγμάτων ανάγεται στη δύναμη ενός στοιχείου το οποίο χαρακτηρίζεται ως 'το κακό'. Είναι προφανές ότι η αδυναμία μπροστά σε αυτό που μας δημιουργεί την αίσθηση ύπαρξης ενός απειλητικού και ως εκ τούτου ανοίκειου, αλλά και απροσδιόριστου πεδίου προέλευσης αρνητικών δυνάμεων μειώνει ή ακόμη ενδεχομένως υπονομεύει την εμπιστοσύνη μας στην τάξη του κόσμου. Η κατάσταση των υποκειμένων μπορεί μάλιστα να αποδειχθεί ακόμη πιο κρίσιμη εάν αυτό το ανοίκειο γίνεται αντιληπτό ως κάτι το παραγόμενο εντός μας, είτε αυτόνομα είτε ως αντανάκλαση εξωτερικών επενεργειών. Οι τρόποι με τους οποίους η ανθρώπινη σκέψη αλλά και οι εκφράσεις του ψυχισμού αντιμετωπίζουν και επεξεργάζονται αυτή τη μόνιμη ένταση την οποία επιβάλλει η αναπόφευκτη αναφορά στο κακό αποτελούν σε αυτή τη δημοσίευση το αντικείμενο πεντακοσίων περίπου σελίδων. Εκεί παρατίθενται οι αναγκαίοι διανοητικοί πόροι για την ενασχόληση με ερωτήματα όπως: από πού προέρχεται το κακό· από πού προέρχεται η ανάγκη μας να ασχολούμαστε με το κακό· ποια σχέση υπάρχει μεταξύ της ιδέας του κακού και της ιδέας του Θεού· γιατί το κακό σαγηνεύει και με ποιον τρόπο διαβρώνει;

Παρά την πολυπλοκότητα του κειμένου, το αναγνωστικό κοινό, που για ενόητους λόγους ενδιαφέρεται για την έννοια του κακού, θα εκπλαγεί ευχάριστα. Θα ανακαλύψει τον πλούτο των συζητήσεων αλλά και τις παραλλαγές της ενασχόλησης με αυτή την έννοια στην ιστορία των ιδεών. Θα ανακαλύψει όμως και το σταθε-

ρό νήμα που συνδέει τη σκέψη γύρω από ένα από τα κεντρικά ζητήματα που προκαλούν τον ανθρώπινο ψυχισμό. Το κακό, είτε ως πηγή μεταφυσικής θέασης, ως αναγνωρίσιμη αιτία της φυσικής απειλής είτε ως ηθικό πρόβλημα που αφορά τις κοινωνικές σχέσεις, εμφανίζεται στην ιστορία του αναστοχασμού ως κεντρικό συστατικό στοιχείο της θεώρησης του κόσμου. Οι λόγοι περί του κακού βρίσκονται στο επίκεντρο της ηθικής στάσης αλλά και των εκλογικεύσεων με βάση τις οποίες μπορούμε να συμβιβάσουμε την ανάγκη σταθερών αρχών με τη διανοητική και συναισθηματική επεξεργασία των προκλήσεων που προέρχονται από τη μεταβλητότητα του ιστορικού κόσμου. Η παρουσίαση αυτής της συνεχούς αλληλεπίδρασης μεταξύ των σταθερών γραμμών και των παραλλαγών, της γενικής τάσης και των ιστορικών εκφάνσεων, και μάλιστα ως αποκύημα της εξέλιξης της δυτικής φιλοσοφίας και της αλληλοτροφοδότησης της από τη θεολογία, αποτελεί τον βασικό καμβά της συμβολής του Λίποβατς.

Ένας δαιδαλώδης κόσμος των ιδεών αποκτά μια δομημένη υπόσταση, γίνεται εύληπτος, χωρίς όμως να προκαλεί πνευματικό εφησυχασμό στον αναγνώστη. Η γραφή δεν αφήνει περιθώρια δογματικής προσήλωσης. Ενώ πολύ γρήγορα γίνεται προφανές ότι πρόκειται για έργο που κόστισε εξαιρετικά μεγάλο κόπο στον συγγραφέα, οι δυσκολίες της γραφής κάθε άλλο παρά έχουν μετατεθεί στους αναγνώστες. Η ενέργεια που επενδύθηκε για την άντληση ιδεών από ένα τεραστίων διαστάσεων σώμα κειμένων και την παρουσίαση συνδέσεων και κριτικών σχολίων, εγκοιτώθηκε στην προσπάθεια διαμόρφωσης μιας διαυγούς αναγνωστικής ροής. Αυτό έχει ως θετική συνέπεια ότι η πρώτη ανάγνωση γίνεται αβίαστα. Η δεύτερη και η τρίτη ή οι αλληπάλληλες που αποκαλύπτουν πρόσθετες θεωρητικές τροχιές, αποτελούν δουλειά του ερευνητή. Όσοι δεν αρκεστούν στην πρώτη ανάγνωση που διασαφηνίζει την ουσία του ζητήματος, θα βρεθούν μπροστά σε έναν τεράστιο αριθμό προτάσεων παρακολούθησης διαδρομών που οδηγούν σε νέα κάθε φορά ερευνητικά ερωτήματα. Αυτό άλλωστε είναι και το χαρακτηριστικό των θεμελιωδών πονημάτων.

Υπάρχει όμως και μια άλλη πλευρά της αξίας του υλικού που μας παρατίθεται, που αφορά τη θεωρία των κοινωνικών επιστημών: ενώ η εξέταση της έννοιας του κακού –όπως άλλωστε και όλα τα ζητήματα ηθικής που αναγκαστικά θα πρέπει να διερευνηθούν από κάθε μελετητή των κοινωνικών πραγμάτων– συνδέεται με το γεγονός ότι η υποκειμενικότητα συγκροτείται ως συνάρτηση της θέλησης τόσο των δρώντων όσο και αυτών που απέχουν από τη δράση, η έννοια του κακού μόνο περιθωριακά έχει απασχολήσει την κοινωνική θεωρία. Στο πλαίσιο των κυρίαρχων ρευμάτων των κοινωνικών επιστημών, έτσι όπως έχουν διαμορφωθεί από τα τέλη

του 19ου αιώνα και μετά, παραμελείται η ιδέα του κακού ως συγκροτησιακού κοινωνικού παράγοντα. Αυτό παραδόξως επικρατεί παρά τη γενικευμένη τάση εκκοσμικευμένης κοινωνικής παράνοιας που χαρακτηρίζει τη νεωτερικότητα. Η επισημανση αυτή προκύπτει αβίαστα εάν διαβάσουμε προσεκτικά ορισμένες παρατηρήσεις του Λίποβατς οι οποίες παραπέμπουν στη θεωρία του υποκειμένου. Εκκινώντας από τη θέση ότι η έννοια του κακού δεν μπορεί να γίνει κατανοητή δίχως την έννοια της θέλησης, οδηγείται στην απάρνηση της αναγωγής της υποκειμενικότητας στον ορθό λόγο, αλλά και στα στοιχεία της εκφοράς που τα υποκείμενα, βάσει των εκλογικεύσεών τους, αποδίδουν σε μορφές υποτιθέμενου συνειδητού ελέγχου των ορμών, καθώς και σε υποτιθέμενο έλεγχο των σχέσεων με το κοινωνικό και φυσικό τους περιβάλλον. Με πολλούς τρόπους και με πλήθος παρατηρήσεων σε αρκετά σημεία του κειμένου τονίζεται ότι αυτή η λογική του εντοπισμού των εμποδίων της υποκειμενικότητας εναποθέτει τις πηγές του κακού στις εξωτερικές συνθήκες. Οι καλές προθέσεις προσκρούουν, σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, σε κακές δυνάμεις είτε υποκειμενικές είτε αντικειμενικές. Η τομή η οποία ενδιαφέρει τον συγγραφέα, και η οποία αποδίδεται στον Αυγουστίνο, αλλάζει την οπτική γωνία. Η υποβάθμιση των συνθηκών εκφοράς της υποκειμενικότητας και επομένως των προϋποθέσεων της σχέσης με τον εξωτερικό κόσμο πηγάζει από την εσωτερική συγκρότηση του υποκειμένου. Τόσο το καλό όσο και το κακό είναι αποκομήματα της θέλησης του υποκειμένου. Η ίδια η θέληση, ως χαρακτηριστικό της υποκειμενικότητας, είναι αδύνατον να διαχωριστεί από το ενδεχόμενο ανάδυσης του κακού -και αυτό μάλιστα ανεξάρτητα από τις δυνατότητες προσανατολισμού της συνείδησης. Βεβαίως, αυτό κάθε άλλο παρά αποκλείει την αποφυγή του κακού ως κινήτρου της έκφρασης και της δράσης.

Εδώ έχουμε μια σαφή αντίκρουση των εκπροσώπων της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας που παραμελούν θέσεις η καταβολή των οποίων μπορεί να αναζητηθεί στους Friedrich Nietzsche και Max Scheler. Το πρόβλημα που τίθεται είναι η ενδεχομενικότητα, ίσως και η απροσδιοριστία, κάτω από ορισμένες συνθήκες, που διέπει τη σχέση μεταξύ των θετικών και των αρνητικών ενεργημάτων της ανθρωπίνης υπόστασης. Κυρίως οι κοινωνιολόγοι που ακολουθούν τα κυρίαρχα διανοητικά ρεύματα στήριζαν τις θεωρητικές τους κατασκευές στις αναπαραστάσεις αξιακών συστημάτων και παραμέλησαν τις απαξίες ως κινήτριες δυνάμεις της κοινωνικής εξέλιξης. Συνήθως οι όροι 'ισχύς' και 'συμφέρον' θεωρήθηκε ότι αρκούν προκειμένου να διαγραφούν οι κοινωνικές οντολογίες. Πέρα όμως από τις αμιγώς κοινωνικοεπιστημονικές διαστάσεις των κριτικών θέσεων του Λίποβατς, μας αποκαλύπτεται και ένα επιπλέον ερώτημα με καθοριστική σημασία για την κατανόηση

της δύσκολης σχέσης των κοινωνικών επιστημών με την ιδέα του κακού· εδώ έχουμε μια ουσιαστική πρόκληση στην κοινωνικοεπιστημονική σκέψη, που παραδόξως υπάρχει ακόμη και στην κοινωνιολογία, στην κοινωνική ανθρωπολογία, αλλά και στη ιστορία των θρησκειών: οι θεολογίες εμφανίζονται ως ένας εξωτερικός λόγος, ως εκλογικευτική επένδυση των μορφών κοινωνικής οργάνωσης και όχι ως πρωτογενείς μήτρες των κοινωνικών διαδικασιών που καθορίζουν τη δυναμική ακόμη και των κοινωνικών συνόλων που υποδύονται ρόλους εκκοσμικευμένων υποκειμένων. Ως προς αυτό το σημείο το κείμενο μας προκαλεί, με τρόπο που δεν μπορεί να αγνοηθεί, να στοχαστούμε υπό νέους όρους για τη σχέση θεολογίας και θεωρίας στις κοινωνικές επιστήμες.

Ένας τρόπος ανάγνωσης προκειμένου να προσεγγιστούν αυτά τα ζητήματα θα ήταν να μην ακολουθηθεί κανείς τη σειρά των κεφαλαίων που, μέχρι τα μέσα του κειμένου, αντιστοιχεί κυρίως στην ιστορική εξέλιξη των φιλοσοφικών και θεολογικών ιδεών. Ο αναγνώστης θα μπορούσε να εισαχθεί στο υλικό του βιβλίου κάνοντας το πρώτο βήμα μέσα από την ανάγνωση του τελευταίου μέρους που επιγράφεται 'Το κακό στην ύστερη νεωτερικότητα'. Το πλεονέκτημα μιας τέτοιας εισόδου θα ήταν η εξοικείωση με τα ζητήματα που εξετάζει ο συγγραφέας βάσει οικείων εικόνων για κάθε στοιχειωδώς ενημερωμένο πολίτη. Η υστέρηση ως προς τις εννοιολογήσεις που έχουν εκτεθεί στις προηγούμενες σελίδες μπορεί να καλυφθεί από το ενδιαφέρον που προκαλεί η σύνδεση του θεωρητικού στοχασμού με την επικαιρότητα. Το ιστορικό βάθος του τρόπου με τον οποίο προσεγγίζεται η επικαιρότητα μπορεί όμως να γίνει κατανοητό μόνο εάν ξαναπαίσει κανείς το νήμα από την αρχή.

Η εξιστόρηση της εξέλιξης των ιδεών αποτελεί βασικό στοιχείο της διασαφήνισης της γενεαλογίας του κακού ως συστατικού στοιχείου της υποκειμενικότητας. Η παρουσίαση της σκέψης συγγραφέων αρχίζει από την κλασική εποχή. Η σειρά των θεωρητικών εικόνων που αντιστοιχούνται σε ονόματα είναι εξαιρετικά εκτενής. Σωκράτης, Αριστοτέλης, Στωικοί, Πλωτίνος, Αυγουστίνος, Θωμάς Ακινάτος, Duns Scottus, Λούθηρος, Kant, Hegel, Schelling, Kierkegaard και βέβαια Freud και Lacan ως οι διανοητές που παρέχουν τη ραχοκοκαλιά της θεωρίας της υποκειμενικότητας. Εδώ, μάλιστα, θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι, χωρίς να γίνονται ιστοριστικά ολισθήματα που συγγέουν την ουσία της εκφοράς των ιδεών σε διαφορετικές εποχές, αξιοποιείται ένα ψυχαναλυτικό εφελτήριο, με βάση το οποίο γίνεται μια νέα ανάγνωση των ζητημάτων της υποκειμενικότητας που θέτει ο Αυγουστίνος. Με αφορμή αυτή την τελευταία παρατήρηση θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι η παράθεση των ονομάτων δεν συνεπάγεται στείρο εγκυκλοπαιδισμό. Τα κεντρικά ζητήματα της θεωρίας της υποκειμενικότητας, στα οποία έχει ήδη γίνει αναφο-

ρά, συσχετίζονται με τις γραφές και τις θεολογίες της ιουδαιοχριστιανικής παράδοσης αλλά και με τον ζωροαστρισμό, προκειμένου να αναδειχθούν οι θεωρητικές και ιστορικές απορίες που πρέπει να χειριστεί η έρευνα. Εάν υπάρχει ένα θεμελιώδες ζήτημα στο έργο του Λίποβατς, που αναδεικνύεται ίσως σε όλες τις πτυχές, αυτό αφορά το ερώτημα της σχέσης μεταξύ θεολογίας, φιλοσοφίας της ιστορίας και ηθικής. Οι λύσεις που προτείνονται εδώ δεν μπορούν να αποσυνδεθούν από τη θεμελίωση των θεωρήσεων σε μια ψυχαναλυτικά προσανατολισμένη φιλοσοφική ανθρωπολογία. Αυτή η διάσταση δημιουργεί ενδιαφέρουσες διανοητικές προκλήσεις. Πέρα όμως από τις αναστοχαστικές δυνατότητες που προσφέρονται από τα πιθανά παίγνια επιχειρημάτων του συγγραφέα, οι λογικές δυνατότητες που παρέχονται από αυτή την προσέγγιση οδηγούν σε αναγωγή όλων των επιμέρους σκέψεων σε ένα κεντρικό ερώτημα: είναι δυνατή η ηθική συγκρότηση της κοινωνίας ή, ακόμη, είναι δυνατή η ηθική δέσμευση της πολιτικής χωρίς μονοθεϊστικές μεταφυσικές;

Σύμφωνα με τις σκέψεις που παρουσιάζει ο συγγραφέας, ενισχύονται επιχειρήματα υπέρ της άποψης ότι η αμφίρροπη σχέση μεταξύ αξίας και απαξίας, μεταξύ του καλού και του κακού ως δυνατότητες της ύπαρξης, δεν είναι εύκολα διαχειρίσιμη από την ανθρώπινη υποκειμενικότητα εάν αυτή δεν εγγράφεται σε μια μονοθεϊστικά συγκροτημένη κοινωνία. Η θεωρητική πρόταση που θα εξυπηρετήσει την κατανόηση αυτών των συνθηκών ανάδυσης μιας κομβικής πλευράς της υποκειμενικότητας είναι εδώ συνυφασμένη με μια ανθρωπολογική προσέγγιση, υπό την έννοια της φιλοσοφικής και θεολογικής ανθρωπολογίας, όχι της κοινωνικής ανθρωπολογίας. Σε αυτή τη συνάφεια δεν θα πρέπει να παραμελήσουμε το συνδυαστικό στοιχείο των συλλογισμών. Είτε με ρητό είτε με υπόρητο τρόπο, η καταλυτική σημασία των ψυχαναλυτικών παραδοχών προβάλλει σε όλα τα σημεία της παρουσίας τόσο των θεωρητικών όσο και των πραγματολογικών εικόνων. Αυτή η ανθρωπολογική εγγραφή δεν οδηγεί όμως σε παραμέληση της ιστορίας, είτε ως σύστημα δυνάμεων που οδηγούν σε εξελικτική ενδεχομενικότητα είτε ως συμπυκνώσεις που αναδεικνύουν τα γεγονότα και τα συμβάντα μέσα από την τίθασεση της απροσδιοριστίας από τα υποκείμενα. Ούτε η ανθρωπολογία ούτε η θεολογία παρουσιάζονται από τον Λίποβατς ως εξωιστορικές εκφράσεις. Η αναφορά μάλιστα στην ιστορικότητα της θεότητας, όπως αυτή συζητείται από τον Schelling (και, από μια διαφορετική άποψη, από τον Kierkegaard), διαρρηγγύνει τους σταθερούς πυρήνες που θα έδιναν έδαφος στον δογματισμό. Η ιστορικότητα της μεταφυσικής των σχέσεων φόβου και ηθικής προβάλλει έτσι ως το δεύτερο κεντρικό συστατικό στοιχείο, μετά την ψυχανάλυση, που παραμένει σε αυτό το πόνημα ο βασικός μοχλός υπέρβασης κάθε δογματικής αξιοποίησης της θεολογίας.

Σε αυτή την κατεύθυνση είναι ενδεικτικός ο τίτλος του πέμπτου μέρους: 'Δημιουργία και Ελευθερία: μια σύγχρονη θεολογική απάντηση στο κακό'. Εδώ παρουσιάζονται οι δυσκολίες λογικής θεμελίωσης μιας χριστιανικής θεολογίας εάν αποσπάσουμε από τα διανοητικά οικοδομήματα την έννοια της ελευθερίας. Η ελευθερία, όχι ως δυνατότητα επιλογής αλλά ως εσωτερική αναγκαιότητα στην οποία η διανοητικότητα δεν μπορεί εύκολα να αντισταθεί με τα μέσα που διαθέτει, καθιστά την ανελεύθερη επιλογή του δόγματος ηθικά ελλειμματική. Η θεολογία εδώ αποκαλύπτει τις διανοητικές απαιτήσεις προς το υποκείμενο που αποσκοπεί στην αποφυγή της αμαρτίας. Αυτή η αποκάλυψη της δυνατότητας της θεολογικής στήριξης της ανάλυσης της σχέσης φόβου και ηθικής, πέρα από δογματικές διαιρέσεις που εξοβελίζουν το κακό σε περιοχές του κόσμου και της συνείδησης όπου δήθεν αδρανοποιείται επειδή απωθείται, αποτελεί ίσως τη σημαντικότερη συμβολή αυτού του πολύπλευρου βιβλίου.

Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτης